

ד"ר נחום וואהרמן

מקורות לתולדות גזרות ת"ח ות"ט
תפלות וסליחות לכי סיון

למלאת 300 שנה למאורעות הדמים בשנות 1648/49.

ירושלים תש"ט
במברגר את וואהרמן

DR. NAHUM WAHRMANN

SOURCES FOR THE HISTORY
OF THE MASSACRES IN 1648-1649

Prayers and Liturgical Poems
for the Twentieth of Sivan.

Jerusalem 1949
Bamberger and Wahrmann

C.

ד"ר נחום וואהרמן

מקורות לתולדות גזרות ת"ח ות"ט
תפלות וסליחות לכ' סיון

למלאת 300 שנה למאורעות-הדמים בשנות 1648/49.

ירושלים תש"ט
במברגר את וואהרמן

7

צ י ו ן

לנשמות קרובי היקרים

אחותי הני גוטמן לבית וואהרמן הי"ד,

גיסי מיכאל גוטמן הי"ד

ובנם מאיר הי"ד

שעקבותיהם נעלמו בגיטו קולומיה

שבגליציה המזרחית בגזירות ת"ש—תש"ה

ת נ צ ב " ה.

דפוס קואופרטיבי „אחזה" בע"מ, ירושלים

תוכן העינים

5	הקדמה (א)
6	התענית כ' סיון (ב)
9	לתולדות הסליחות לכ' סיון... (ג)
10	רשימת התפלות והסליחות על גזרות ת"ח ות"ט (ד)
11	א) תפלות
		ב) סליחות
		ה) נספחים
13	א) תפלת "אל מלא רחמים". על גזרות ת"ח ות"ט... (א)
		ב) הקינה של הגאון אב"ד דק"ק ליסא (ב)
15	ר' איציק פריפסל על גזרות ת"ח (ג)
21	רשימת המחברים (ו)
23	הערות (ז)

(א) הקדמה.

הגזרות שעברו על עמנו ברוסיה ובפולין בשנות ת"ח ות"ט (1648/49) הביאו כליון חרוץ על מרכזי היהדות במזרח אירופה. כשבע מאות קהלות נחרבו וכשלוש מאות אלף נפש נהרגו בעקבות המהומות שהשתוללו במשך כמה שנים בארצות בין הדניפר ובין הויסלה¹).

לזכר מאורעות הדמים הללו נקבע כ' סיון ליום צום לדורות ונתחברו גם תפלות וסליחות מיוחדות ליום תענית זה. הודות לכך נשתמר לנו הרבה חומר היסטורי חשוב על הגזרות האלה. אולם רוב התפלות והסליחות לכ' סיון לא זכו להיכנס לסידורי התפלות ולקובצי הסליחות והקינות המקובלים בימינו ונידונו משום כך לשכחה. אמנם נעשו עד עכשיו כמה נסיונות לאסוף את החומר הזה ולהצילו מאבדון, אך הפרוץ עודנו מרובה על העומד.

בשנת 1936 התחלתי לאסוף את כל החומר הפיוטי על גזרות ת"ח ות"ט לשם פרסומו בקובץ מיוחד, אבל לא נסתייע הדבר ופרסמתי רק את המבוא בצורת מאמר ב"מונטסשריפט" בברסלוי²). כהשלמה למאמר זה אני מביא להלן סקירה קצרה על צום כ' סיון וסליחותיו, רשימה של כל התפלות והסליחות על גזרות ת"ח ות"ט לפי סדר א"ב ושני נספחים, המכילים תפלת "אל מלא רחמים" מפנקס אחת הקהלות בגרמניה וסליחה בלתי ידועה על גזרות ת"ח מאת "הגאון אב"ד דק"ק ליסא ר' יצחק בן ר' אברהם ישראל".

ב) התענית כ' סיון.

עד היום נוהגים היהודים בארצות מזרח אירופה להתענות בכ' סיון ולהרבות בתפלות וסליחות לזכר גזירות ת"ח. בקשר עם מנהג זה מתעוררות כמה שאלות: מתי נקבע כ' סיון ליום צום. מי היה היוום לכך ולמה נבחר דוקא יום העשרים בסיון לצום כללי על הגזרות הללו? את התשובות על השאלות האלה אנו מוצאים במקורות דלקמן:

א) בספר "יון מצולה" מאת ר' נתן נטע בן משה הנובר (א), ויניציאה ת"ג, דף י', עמ' א' אנו קוראים: "ותשקט הארץ מן המלחמה כל שנת ת"י לפ"ק ושנת ת"א עד חג הפסח... ויהי אחר חג הסוכות ת"י לפ"ק... והרבה נשים נעשו עגונות והרבה אלמנות נעשו עגונות בשביל שנפלו לפני היבם שהלך למדינה אחרת ועשו להם גאוני ארץ דארבע ארצות יצו הרבה תקנות הגונות: ואלקנו תענית צבור לכל מדינות פולין ביום עשרים בחודש סיון לדורות בו ביום שנעשו הריגות נעמרו כידוע לכל, שהיתה קהלה ראשונה שמסרו עצמן להריגה על קדושת השם, זכותן יעמוד לנו והשם ינקום דמם" (ב).

ב) ידיעה דומה, אבל בתוספת פרטים חשובים, אנו מוצאים בספר "צוק העתים" מאת יהושע בן דוד מלבוב, ויניציאה ת"ז³, דף י"א, עמ' א' וב': "ואז בשנת ת"י אחר העצרת, נתאספו ונתיעצו פליטה הנשאר... ואז נתאספו ראשי המדינות, כדי להסיר המכשלות והעונות, והתקינו כמה וכמה תקנות, וקבעו צום בעשרים לסיון, יום הריגת נעמרו על ידי היון, לגזירת תתקל"א

הוא מכוון⁴). [ולהרבות בו סליחות ותחנונים⁵], ולהרבות צדקה ולפדות בפדיונים, לפרנסת דלים עניים ואביונים".

ג) כמו כן אנו קוראים בספר "צער בת רבים" מאת אברהם בר שמואל אשכנזי, מהדורת גורלנד, באוצר הספרות כרך ב' (קראקא 1888), עמ' 124: "ועל אותו יום גזרו תעניתא דציבורא, כ' סיון בכל שנה תענית למעירא, והרבה סליחות ותפלות לאומרה".

מן המקורות הללו אנו למדים שהצום נקבע על ידי ועד ארבע ארצות בשנת ת"ח, ובחרו בכ' סיון משני טעמים: האחד כי ביום זה נחרבה הקהלה נימרו, שהיתה הראשונה שבה היהודים "מסרו עצמן להריגה על קדושת השם"; והשני כי באותו היום היתה גם גזרת תתקל"א בצרפת. הוא היה איפוא יום "שהוכפלו בו הצרות".

אולם על השאלה: מי קבע את הצום? אנו מוצאים ב"מגלת עיפה" של ר' שבתאי כ"ץ⁶) גם תשובה אחרת: "על כן קבעתי לעצמי ולדורות לבנים ולבני בני, יום צום ותענית ואבל ומספד וקינים, ביום עשרים לחודש סיון שבו ניתנה תורה היקרה מפנינים, ועתה קרעוה פרעוה גויים רבים המונים המונים, יען כי יום זה היה תחלה לגזרות ומכאובות וחלאים רעים ונאמנים, וגם כי בו הוכפלו הצרות וקלקוליים מקלקוליים, כי גם גזרות תתקל"א היה ביום ההוא באותן הזמנים, וגם כי יום זה לא יארע בשבת קודש בשום פנים, על פי הקביעות והלוחות אשר בידינו מתוקנים, וחברתי אלו הסליחות והקינות בבכי ותחנונים, לאומרם ביום זה בכל שנה ושנה עידן ועידנים, וכל אשר הריחו ה' ביראתו ובשם ישראל מכונים, ישים על

לבו אלו הדברים והענינים, ויקבע לעצמו יום זה לקונן עליו כעל שני החורבנים^(ז).

מדברי הש"ך יוצא, בניגוד למקורות האחרים, שהוא קבע את יום הצום. הסתירה הזאת בין המקורות אפשר ליישב כדלקמן: כפי הנראה היה הש"ך הראשון שקבע את יום העשרים בסיון ליום צום וחיבר גם כן סליחות מיוחדות ליום זה. אך כפי שיוצא מדבריו לא התכוון בתחלה בקבעו את הצום אלא למשפחתו ולאנשי קהלתו בלבד. אולם אחר כך כשהתאסף ועד ארבע הארצות בשנת ת"י אחר חג הסוכות לשיבתו בלובלין^(ח), אישר את תקנת הש"ך, ומאז "קיבלו עליהם ועל זרעם אחריהם, להתענות בכל ארבע ארצות את יום העשרים לחודש סיון בכל שנה ושנה... וזכר מבן שמונה עשרה שנה ומעלה ונקבה מבת חמש עשרה שנה ומעלה מחוייבים להתענות ולהשלים כמו בתענית צבור, אך עוברות ומיניקות וחולים (לא עלינו) יתנו פדיון, גם בכלל יהיה נגבה מכל אחד כופר נפש לחלק לעניים לומדי תורה, ומחוייבים לקרות "ויחל" שחרית ומנחה כמו בתענית צבור, גם להזכיר נשמותיהם של ההרוגים אשר לא יספרו מרוב בעוונותינו הרבים, וכן לאמור "אל מלא רחמים" וכו', וכן גם בכל רגל ורגל יאמר "אל מלא רחמים" להזכרת נשמותיהם"^(ט).

(ז) בנוגע לזמן הישיבה של ועד ארבע ארצות בשנת ת"י בלובלין יש סתירה בין המקורות. לפי "צוק העתים" של ר' מאיר ברי שמואל משברשין (קראקא ת"י, ראה הערה 3 למטה) היתה הישיבה אחר חג הסוכות, ובעקבותיו הולך, כפי הנראה, הנובר בספרו: "יון מצולה". אולם בהקדמה לסליחות של בעל התויו"ט [קראקא ת"י] אומר המדפיס: "בהתוועות דק"ק לובלין בין גאולה לגאולה [=בין פורים לפסח]... עלה המוסכם ביניהם" (ראה הערה 8 למטה ועיין גרץ—שפר, חלק ח', עמ' 146, הערה 2). השוה י. היילפרין, פנקס ועד ארבע ארצות, ירושלים תש"ה, עמ' 77—79.

ג) לתולדות הסליחות לכ' סיון.

כפי שהזכרנו בפרק הקודם היה הש"ך הראשון שחיבר סליחות ותפלות "אל מלא רחמים" לתענית כ' סיון. כמעשהו עשו חכמים אחרים של התקופה ההיא וחיברו גם הם תפלות וסליחות על הגזירות ת"ח ות"ט, כמו רבי דוד בן שמואל הלוי, מחבר הפירוש "טורי זהב" על השלחן ערוך, ר' יום טוב ליפמן בן נתן הלוי הליר, מחבר הפירוש "תוספות יום טוב" על המשנה, ר' שבתי שפטיל הורביץ (בן השל"ה) ועוד^(י). אולם באמירת הסליחות בכ' סיון בבתי הכנסיות נתהוו כנראה שני מנהגים: הקהלות בליטא אמרו בכ' סיון את הסליחות של הש"ך, ואילו הקהלות בפולין נהגו לפי המנהג של בעל התויו"ט^(י). הוא לקח סליחות ישנות, כמו: "אלהים באונינו שמענו" מאת ר' אליעזר בן שמואל, תלמיד רבנו תם, "שלומי אמוני ישראל", שנתחברה בידי ר' הלל בן יעקב על גזירת בלויש בצרפת בכ' סיון שנת תתקל"א וכדומה, וקבע לאימרו גם בפולין על גזירות ת"ח ות"ט^(י). אולם אחרי הפצרות רבות מצד אנשים שונים נאות לחבר גם סליחות ותפלות אל מלא רחמים מיוחדות על גזרות ת"ח ות"ט ושינה גם כן את הסליחה: "אלהים באונינו שמענו", שהזכרנו למעלה, מאות "פ" ואילך על ידי השמטת הבתים הישנים והכנסת בתים חדשים במקומם, שבהם הוא מספר על הגזרות שעברו על "פולין ארץ מלוכה מאז ישבנו בה במנוחת שאננים". אך למעשה המשיכו בפולין גם להבא לומר את הסליחות הישנות בכ' סיון. בהמשך הזמן נתפשט המנהג של בעל התויו"ט גם מחוץ למדינת פולין, ובסידורי התפלות והסליחות המקובלים אין זכר כמעט לסליחות שנתחברו במיוחד על גזרות ת"ח ות"ט, ובמקומן נמצאות רק סליחות מימי הבינים. בסידורים ו"סליחות" מעטים בלבד אפשר למצא גם תפלה או סליחה אחת על גזירות ת"ח ות"ט^(י).

(ד) רשימת התפלות והסליחות על גזרות ת"ח ות"ט.

(א) תפלות⁽¹³⁾.

- (1) אל מלא רחמים הוא יפקוד ברחמים העצומים⁽¹⁴⁾, שם המחבר: אברהם.
- (2) אל מלא רחמים שוכן במרומים, המציא מנוחה נכונה תחת כנפי השכינה⁽¹⁵⁾, מאת מחבר אלמוני.
- (3) אל מלא רחמים דיין אלמנות אבי יתומים⁽¹⁶⁾, מאת מחבר אלמוני.
- (4) אל מלא רחמים שוכן בגבהי מרומים⁽¹⁷⁾, מאת מחבר אלמוני.
- (5) אל מלא רחמים שוכן במרומים, אין כמוך באלמים⁽¹⁸⁾, מאת מחבר אלמוני.
- (6) אל מלא רחמים שוכן במרומים⁽¹⁹⁾, מאת מחבר אלמוני.
- (7) אל מלא רחמים שוכן מרומים⁽²⁰⁾ מאת יום טוב ליפמן בן נתן הלוי הליר⁽²¹⁾.
- (8) אל מלא רחמים מאת יוסף בן אליעזר ליפמן אשכנזי מזיא⁽²²⁾.
- (9) אל מלא רחמים שוכן בגבהי מרומים⁽²³⁾ מאת יוסף מק"ק גנזין.
- (10) אל מלא רחמים חופף בכנפי יונה⁽²⁴⁾ מאת משה כהן נירול בן אלעזר מקרמניץ.
- (11) אל מלא רחמים שוכן במרומים, המצא מנוחה נכונה למעלה מכנפי השכינה⁽²⁵⁾ מאת שבתי שפטיל בן ישעיה הורביץ⁽²⁶⁾.
- (12) אל מלא רחמים שוכן מרומים, ברחמים רבים העצומים, יזכור לגמול עולמים⁽²⁷⁾ מאת שבתי בן מאיר הכהן⁽²⁸⁾

(ב) סליחות.

- (1) אדברה במר נפשי ואספרה מאת יצחק בן אברהם משה ישראל⁽²⁹⁾.
- (2) אודך על כי נוראות נפלאתי⁽³⁰⁾ מאת דוד בן שמואל הלוי⁽³¹⁾.
- (3) אזכרה ימים מקדם שנות עולמים מאת שמעון בן ישראל יהודה פרנקפורטר⁽³²⁾.
- (4) איך נחשבו יחדו לנבלי חרש⁽³³⁾ מאת משה בן מרדכי זכות⁽³⁴⁾.
- (5) איכה אשא פנים וארים ראש⁽³⁵⁾ מאת גבריאל בן יהושע (השיל) שוסבורג⁽³⁶⁾.
- (6) איכה נחשבו לנבלי חרש⁽³⁷⁾ מאת המחבר הנ"ל.
- (7) אלה אוכרה בדמעות שלישי⁽³⁸⁾ מאת יום טוב ליפמן בן נתן הלוי הליר⁽³⁹⁾.
- (8) אלהים באזונינו שמענו⁽⁴⁰⁾ מאת המחבר הנ"ל.
- (9) אלהים באו גוים בנחלתיך⁽⁴¹⁾ מאת שבתי בן מאיר הכהן⁽⁴²⁾.
- (10) אלהים באו גוים בקרב מחניך⁽⁴³⁾ מאת המחבר הנ"ל.
- (11) אללי עת אזכור הצרה הגדולה⁽⁴⁴⁾ מאת שמואל הלוי⁽⁴⁵⁾.
- (12) אמרתי נא אספרה⁽⁴⁶⁾ מאת דוד בן שמואל הלוי⁽⁴⁷⁾.
- (13) אף לזאת יחרד לבי⁽⁴⁸⁾ מאת אפרים בן יוסף⁽⁴⁹⁾.
- (14) ארים קול ילך כנחש⁽⁵⁰⁾ מאת שבתי בן מאיר הכהן⁽⁵¹⁾.
- (15) ארץ אשר ה' אלהיך דורש אותה⁽⁵²⁾ מאת המחבר הנ"ל.
- (16) דודי אדום וצח⁽⁵³⁾ מאת דוד בן שמואל הלוי⁽⁵⁴⁾.
- (17) חנון ה' וצדיק ואלהינו מרחם⁽⁵⁵⁾ מאת חנוך בן אברהם⁽⁵⁶⁾.
- (18) ידידים עדת קדושים⁽⁵⁷⁾ מאת יעקב בן נפתלי⁽⁵⁸⁾.

- (19) יום העשרים בסיון קדושים היו לאוד אש ולעשנים⁽⁶⁹⁾
מאת יום טוב ליפמן בן נתן הלוי הליר⁽⁶⁰⁾.
- (20) יסלד לב אישים ברב חילה⁽⁶¹⁾ מאת יעקב בן משה
הלוי⁽⁶²⁾.
- (21) יפקוד ה' אלהי הרוחות⁽⁶³⁾ מאת גבריא אל בן יהושע (השיל)
שוסבורג⁽⁶⁴⁾.
- (22) ישראל אין מלך ואין שר, אין זבח ואין מצבה⁽⁶⁵⁾ מאת
שבתי בן מאיר הכהן⁽⁶⁶⁾.
- (23) נפשי תבכה במסתרים מאת יצחק בן אברהם משה
ישראל⁽⁶⁷⁾.
- (24) סליחה על גזרות ת"ח ות"ט מאת אברהם הכהן בן ישראל
יחיאל שרענצליש רפאפורט⁽⁶⁸⁾.
- (25) על אלה אני בוכיה מאת יעקב קאפיל מרגלית⁽⁶⁹⁾.
- (26) ציון אל ירפי ידיך⁽⁷⁰⁾ מאת שבתי בן מאיר הכהן⁽⁷¹⁾.
- (27) קינה על גזירות הקהלות דק"ק אוקריינא מאת יוסף בן
אליעזר ליפמן אשכנזי מזיא⁽⁷²⁾.
- (28) שאו נהי ונהמו נהימות מאת שמואל בן שמעון⁽⁷³⁾.
- (29) שבתי בבית ה' לארך ימים⁽⁷⁴⁾ מאת שבתי שפטיל בן
ישעיה הרוביץ⁽⁷⁵⁾.
- (30) שיר... בחרוזים במעשה הנורא, שעשו עצארי וחמלניצקיי
ונבכא הגבורים, שהרגו את קהל הקראים שבעיר דרונע
מאת יוסף בן ישועה⁽⁷⁶⁾.
- (31) שמע אלי קול בכי וקינה מאת מרדכי נפתלי הירש
קרמזיר⁽⁷⁷⁾.
- (32) תא שמע מהימנא רעיא⁽⁷⁸⁾ מאת גבריא אל בן יהושע
(השיל) שוסבורג⁽⁷⁹⁾.

(ה) נספחים.

(א) תפלת "אל מלא רחמים" על גזרות
ת"ח ות"ט⁽⁸⁰⁾.

אל מלא רחמים שוכן במרומים,
המציא מנוחה נכונה תחת כנפי השכינה במעלות
קדושים וטהורים,
כזוהר הרקיע מזהירים,
את נשמת הקדושים והתמימים,
הנאהבים והישרים והנעימים,
שנהרגו בקרתא קדישא נעמראווי ואגפיי על קדושת
השם האדיר באדירים,
אשר הלכו שמה להציל נפשם מידי הרשעים
הארורים.
ובשארי קהלות במדינות פולין גדול,
בקהלה קדושה לבוב וחוצה לה,
שנשפך דמם כמים ושכל אותם חרב בחוץ ואימה
בחדרים.
אנשים ונשים בתולות ובחורים,
כולם כצאן לטבח פשטו צוארים,
ולא חסו על נפשם להציל נפשם בעבודת זרים.
במיתות משונות המיתו אותם האכזרים,
נהרגו ונשחטו ונטבעו ונקברו חיים בקברים,
ובתוכם גאוני ארץ ראשי ישיבות המה המורים,

דורשי רשומים קלים וחמורים,
באורם האיר ליושבי הארץ ולדרים.
וחסידים וחסידות ואנשי מעשה אחוזם חבלים
וצירים,

ולשונם עט סופר מהיר לחכו עפרים,
וקבלו עליהם יסורים קשים ומרים,
לכבוד ה' אדיר באדירים.
ועל זאת יספדו הסופדים בתמרורים,
על קריעת ספרי תורות ושארי ספרים,
ומהגווילים עשו האויבים סנדלים מסומרים,
והשמות הקדושים נמחקו כבמים המאררים,
העל אלה תתאפק יוצר הרים.
ירא ה' ויביט לנקום נקמת דם עבדיו השפוך
כנחלים וכיאורים,

ויערב לו זביחתם כדם אלים ופרים.
לכן בעל הרחמים יסתירם בסתר כנפיו לעולמים,
ובצרור החיים יהיו צרורים,
וזכותם לדור דורים יהיה שמורים,
ומשוד עניים ומאנקת אביונים יציל הנשואים,
ענו כל ישראל בלבות נשברים,

ואמרו אמן.

ב) הקינה של הגאון אב"ד דק"ק ליסא
ר' איציק פריפסל על גזרות ת"ח לפ"ק
וחתום בראשי החרוזות⁽⁸¹⁾.

נפשי תבכה במסתרים,
אשא נהי על ההרים,
מספד ובכי תמרורים,
על בית ישראל שנפלו בחרבות צורים,
קינה היא וקוננה יהודה וירושלים,
ותרדנה עינינו דמעה ועפעפינו יזלו מים.

החרב פירוש מבחוץ ומות במבצרים.
קול יללה היא בכל עברים,
טף ונשים יזובו מדוקרים,
נסו פליטי חרב הנותרים,
לא הפכו אבות על בנים מרפיון ידים.
ותרדנה וכו'.

יום רביעי לירח שלישי חי"ל לספירה⁽⁸¹⁾,
שנת חמשת אלפים תי"ו חי"ת ליצירה,
גברו הרקים עמורה,
הרגו ונשתה גבורה,
אל השמועה נמס כל לב ויהי למים.
ותרדנה וכו'.

צרה וצוקה חשיכה גדולה,
בעבר הנהר ניפור⁽⁸¹⁾ היתה צווחה גדולה ויללה,
שם נהרגו היהודים בנחיצה וכלה,
מהם הרגו ושרפו מהם הורידו חיים שאולה,
לשמוע זאת תצילנה אזנים⁽⁸¹⁾.
ותרדנה וכו'.

חבלי רשעים אוספי מחנותם,
והקדרים לקחו להיות בעזרתם,
ללכוד היהודים בשחיתותם,
לשפוך דמיהם ולשלול חמדתם,
כספם וזהבם צבועים ורקמתים.
ותרדנה וכו'.

קרבו רודפי זמה בחרבות ורמחים,
בפאוולויטש⁽⁸²⁾ ובראביש⁽⁸³⁾ מלאו חוצות זבחים,
במגירות וחריצי ברזל ורמחים,
חתכו בשרם לנתחים,
אנשים ונשים יונקי שדים.
ותרדנה וכו'.

נהרגו בהומיא⁽⁸⁴⁾ יראים וחרידים,
אנשי מעשים צדיקים וחסידים,
על קדושת השם היו חדים,

באהבה ובחיבה היו לאחדים,
חשוך השמש בצהריים.
ותרדנה וכו'.

לא תשכח לנצח חרפת רשעים,
אות ברית קודש חתכו מילדי שעשועים.
אף שחטו אותם כגדיים וטלאים,
ותלאום במוטת ובמסמורות קבועים,
קרעו בטנם כצאן במטבחיים.
ותרדנה וכו'.

מי יתן ראשי מים ועיני נוזלים כנחלים
לא כצורנו צורם ואויבינו פלילים⁽⁸⁴⁾
בטולשין⁽⁸⁵⁾ ואגפיה היו נאקת חללים,
נטבחו זרע קדש כעדר הרחלים,
על זה ששו וספקו עלינו כפיים.
ותרדנה וכו'.

הצבי ישראל חללים על במותיך,
גדול כים שברך ונחלה מכותיך,
בוואלין ובפדאליה ובליטא צאן מרעיתך,
נפלו הרוגים על שם קדושתך,
כל אויבנו שרקו ויחרקו שניים.
ותרדנה וכו'.

ראה ה' הרג רב ברוסיה ובתיהם חריבות,
בתי כנסיות ומדרשות תבנית היכל מחוטבות,
ובתוכם נהרגו לאלפים ורבבות,
גם הנמלטים מהם בדרכים ובנתיבות,
אספרם מחול ירבון ומכוכבי השמים.
ותרדנה וכו'.

ריבה ה' את ריבי ונקום מן העריצים,
דימו להריח חסידיך בגילולים ושקוצים,
וכאשר לא שמעו המסתם ^(א⁸⁵) המיתום בקרדומות
וחטבו עצים,
וכמה נפשות הציגו כמטרה לחיצים,
סרקו בשרם כביאורי מצרים ^(ב⁸⁵).
ותרדנה וכו'.

אברהם אוהבך הבטחתו להרבות זרעו ככוכבים,
הן עתה נמשכים לטבח כפרים וכשבים,
כל נתח טוב אכלו חיות וכלבים,
והילדים הוקעו על אילנות וערבים,
והיו למאכל לחיות ובעלי כנפים.
ותרדנה וכו'.

משה רועה נאמן ראה צאנך אכלו אויביהם,
הרגו אבות ואמהות ולסלעים נופצו עולליהם,
ספרי תורות וכתבי קודש קרעו וחתכו בחרבותיהם,

והשליכו באשפתות ודחפו ברגליהם,
זעק והילל אולי ירחם ארך אפים.
ותרדנה וכו'.

ישראל חבל נחלתו בני אבות ושבטים,
אבות ובנים היו נשחטים,
והבורחים מבריסק ⁽⁸⁶⁾ ואסטרי ⁽⁸⁷⁾ עשו בהם שפטים,
פניהם לכלימה ולחים למורטים,
לקול השמועה צלו שפתים ^(א⁸⁷).
ותרדנה וכו'.

זכור הרוגי מלאדוי ⁽⁸⁸⁾ אל נקמות,
גם בגליל העלמא ⁽⁸⁹⁾ הרגו באכזריות וחימות,
לקחו מחמד עיניהם וחללים פשטו ערומים וערומות,
נשים ובתולות עינו ותכסה פניהם כלימות,
ורבים נשבו והובלו רגליהם לנחשתים.
ותרדנה וכו'.

להריגות אנשי גרא ⁽⁹⁰⁾ יבכיון מלאכי מרומים,
נאספו שמה קהל רב וזקן ושבע ועול ימים,
ונהרגו בליל שבת ונגעו דמים בדמים,
ובעמקי מים נטבעו חסידיים וחכמים,
השיב תשיב אל חיק שבעתים.
ותרדנה וכו'.

הוי הנמלטים מחרב מצאום רעות,
 בכל מקומות ישראל פרוע פרעות,
 וטף ונשים מהם מתו מיתות תחלואות,
 ולא נקברו כשורה בבית הקברות,
 בזכרי זאת ^(א⁹⁰)
 ותרדנה וכו'.

הילילו שוכני ארץ לראש אשמורות,
 כי נשמטו בידי סלע ⁽⁹¹⁾ נפשות טהורות,
 נחרבו כמה קהלות לא ידעתי ספורות,
 נטלו האשכולות ⁽⁹²⁾ ונשאר שחרחרות ⁽⁹³⁾,
 במיתת בעלי תריסין בעלי קרנים ⁽⁹⁴⁾.
 ותרדנה וכו'.

חשוף זרוע קדשיך ונקמות תופיע,
 הכמות נבל ימות המזהירים כוהר הרקיע,
 כאיש מלחמות תעיר קנאה תצריח אף תריע ⁽⁹⁵⁾,
 ובטיט הרוק ⁽⁹⁶⁾ חיים תשקיע,
 הן גויים כמר מדלי וכשחק מאזניים ⁽⁹⁷⁾.
 ותרדנה וכו'.

ואמץ ברכים הכושלות הנאנחים והנאנקים,
 דם עבדיך תראה בפורפרך ⁽⁹⁸⁾ ולא תחמול ביום נקם,
 בחימה שפוכה להשביר אויב ומתנקם ⁽⁹⁹⁾.

יזכור הנסקלים והנשרפים והנהרגים והנחנקים,
 ושלח לנו גואל ובנה ירושלים,
 ושרשנו יהיה פתוח על המים ⁽¹⁰⁰⁾.

(ו) רשימת המחברים לפי סדר א"ב.

I	אברהם, תפלות מס. 1.
II	אברהם הכהן בן ישראל יחיאל שרענצליש רפאפורט, סליחות מס. 24.
III	אלמונים, תפלות מס. 2, 3, 4, 5, 6; השוה גם הערה 72 למטה.
IV	אפרים בן יוסף, סליחות מס. 13.
V	גבריאל בן יהושע (השיל) שוסבורג, סליחות מס. 5, 6, 21, 32.
VI	דוד בן שמואל הלוי, סליחות מס. 2, 12, 16.
VII	חנוך בן אברהם, סליחות מס. 17.
VIII	יום טוב ליפמן בן נתן הלוי הליר, תפלות מס. 7; סליחות מס. 7, 8, 19.
IX	יוסף מק"ק גנזין, תפלות מס. 9.
X	יוסף בן אליעזר ליפמן אשכנזי מזיא, תפלות מס. 8; סליחות מס. 27.
XI	יוסף בן ישועה, סליחות מס. 30.
XII	יעקב בן משה הלוי, סליחות מס. 20.

ה ע ר ו ת

(א) הקדמה

- (1) השה דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך ז', עמ' 9—17; גרין-שפר, דברי ימי ישראל, חלק שמיני, עמ' 125—159.
- (2) שם המאמר הוא: *Der Wiederhall der Ereignisse von (גורות ת"ח ות"ט) 1648/49, ein Beitrag zur Literaturgeschichte der synagogalen Poesie* והופיע בירחון: *Monatsschrift fuer Geschichte und Wissenschaft des Judentums, Breslau 1936, p. 282—293* יצויין להלן על ידי האות: "מ".

(ב) התענית כ' סיון

- (א2) על המחבר וספרו עיין ד"ר יעקב שאצקי, היסטאריש קריטישער אריינפיר צום "יון מצולה" פון ר' נתן נטע האנאווער; ד"ר י. איז-ראעלסאן, "נתן נטע האנאווער זיין לעבן און ליטערארישע טעטיג-קייט" במאסף: גורות ת"ח, ביבליאטעק פון יווא, ווילנע 1938.
- (ב2) השה את הבאור לטקסט בספר "יון מצולה" הוצאת הקיבוץ המאוחד, תש"ה, עמ' 77—78.
- (3) החכם חיים יונה גורלנד הוכיח שההוצאה הזאת היא העתקה מספרו של מאיר בן שמואל משעברעשין שנדפס בקראקא בשנת ת"י. גורלנד הוציא לאור מחדש את הספר הזה בשם: "צוק העתים האמתית" במאסף אוצר הספרות, כרך ג', קראקא 1890, מדור: דברי הימים. השה דובנוב שם, עמ' 25, הערה 1.
- (4) הכונה היא לגזירת בלויש (Blois) בצרפת בשנת 1171. במצות ר' יעקב תם נקבע כ' בסיון ליום צום בקהלות צרפת ואנגליה בכל שנה ושנה. השה דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך ז', עמ' 180.
- (5) השלמה לפי "צוק העתים האמתית" שם, מדור דברי הימים, עמ' 129.
- (6) המגלה הזאת נדפסה לראשונה ב"סליחות כמנהג ליטא עם הסליחות של ר' שבתאי כ"ץ לכ' סיון על גזירות אוקריינא, אמשטרדם ת"א, בתור הקדמה לסליחות לכ' סיון והופיעה מאו פעמים רבות במקומות שונים, השה להלן ברשימת המחברים: שבתאי בן מאיר הכהן.

- XIII יעקב בן נפתלי, סליחות מס. 18.
- XIV יעקב קאפיל מרגלית, סליחות מס. 25.
- XV יצחק בן אברהם משה ישראל סליחות מס. 1, 23.
- XVI מרדכי בן נפתלי הירש קרמזיר, סליחות מס. 31.
- XVII משה בן מרדכי זכות, סליחות מס. 4.
- XVIII משה כהן נירול בן אלעזר מקרמניץ, תפלות מס. 10.
- XIX שבתאי בן מאיר הכהן, תפלות מס. 12; סליחות מס. 9, 10, 14, 15, 22, 26.
- XX שבתאי שפטיל בן ישעיה הורביץ, תפלות מס. 11; סליחות מס. 29.
- XXI שמואל בן שמעון, סליחות מס. 28.
- XXII שמואל הלוי, סליחות מס. 11.
- XXIII שמעון בו ישראל יהודה פרנקפורטר, סליחות מס. 3.

- 7) השוה אברהם כהנא, ספרות ההסטוריה הישראלית, ספר ב', עמ' 324.
 8) השוה גורלנד-כהנא, לקורות הגורות בישראל, אדעססא תרנ"ג, עמ' 55.

ג) לתולדות הסליחות לכ' סיון

- 9) רשימת כל המחברים של תפלות וסליחות על גורות ת"ח ות"ט עיין למעלה עמ' 21—22, השוה גם דובנוב, שם כרך ז', עמ' 25 ואילך.
 10) השוה גורלנד-כהנא שם, עמ' 61.
 11) הוא מנמק את התקנה הזאת כדלקמן: „זה המעשה של עכשיו היה כמו הגורות שמעולם, וכל מה שאירע לאבות הקדמונים אירע לבנים, ועליהם כבר קדמונים חברו בהם סליחות וספרו בהם המאורעות, אחת היא ע"כ אמרתי אלכה נא אראה ואלקטה מהם כי „טובה צפורנן של הראשונים וכו' נמכריסן של אחרונים“ במסכת יומא ט' ב', וגם שע"י הזכרת תפלתם תועיל שתקובל תפלתנו, שאינו דומה דברים הנשמעים מפי קטן לדברים הנשמעים מפי גדול, וכן שפתותיהם ידובבו בקבר, וכמו סולם יהיה דבריהם, שתעלה תפלתנו עליו השמימה“ (גורלנד-כהנא, שם, עמ' 56).
 12) השוה אוצר התפלות נוסח אשכנז, הוצאת ראם, ווילנא תרפ"ג; סליחות לכל השנה, פרוקפורט דאדר 1783; ודיהרנפורט 1796 ועוד.

ד) תפלות

- 13) כמראה מקומות אני מביא בראשונה את מאמרי הנ"ל (=מ.), שם ימצא הקורא את כל הביבליוגרפיה על השיר ועל מחברו. מלבד זה אני מציין אצל כל שיר את המספר בספרו של דודסון: אוצר השירה והפיוט (= ד), 4 כרכים, נויארק תרפ"ה—תרצ"ג. מכל שיר הובאה רק התחלתו.
 14) מ. עמ' 285, הערה 14; ד. כרך א', מס. 3804 וכרך ד', עמ' 247, טור א'.
 15) מ. עמ' 286, הערה 16; ד. שם מס. 3806 וכרך ד', עמ' 247, טור א'.
 16) מ. שם, הערה 17; ד. שם מס. 3793 וכרך ד', עמ' 246, טור ב'.
 17) מ. שם, הערה 18; ד. כרך ד', מלואים, מס. 1003.
 18) מ. שם, הערה 19; ד. כרך א', מס. 3802 וכרך ד', עמ' 246, טור ב'.

- 19) השוה ברנפלה, ספר הדמעות, כרך ג', עמ' 294 ואילך; מ. עמ' 293 הוספות; חסר אצל ד.
 20) מ. עמ' 290, הערה 37; ד. כרך א', מס. 3811 וכרך ד', עמ' 247, טור א'.
 21) מ. עמ' 289, הערה 33; השוה גם אוצר ישראל לאינושטין, כרך ד', עמ' 169—170.
 22) מ. עמ' 290, הערה 38; התפלה הזאת היא בשפת אידיש.
 23) מ. עמ' 290, הערה 39; ד. כרך א', מס. 3801 וכרך ד', עמ' 246, טור ב'.
 24) מ. עמ' 291, הערה 42; ד. כרך א', מס. 3796 וכרך ד', עמ' 246, טור ב'.
 25) מ. עמ' 291, הערה 46; ד. כרך א', מס. 3807 וכרך ד', עמ' 247, טור א'.
 26) מ. עמ' 291, הערה 44.
 27) מ. עמ' 292, הערה 54; ד. כרך א', מס. 3810 וכרך ד', עמ' 247, טור א'.
 28) מ. עמ' 291, הערה 47; השוה אוצר ישראל לאינושטין, כרך י', עמ' 52 ודובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך ז', עמ' 25, 27. על „מגלת עיפה“ שלו השוה למעלה עמ' 7 והערה 6.

ה) סליחות

- 29) מ. עמ' 288, הערה 29; ד. כרך א', מס. 462.
 30) מ. עמ' 287, הערה 22; ד. כרך א', מס. 1661; השוה גם הפלס כרך ב' (1902) עמ' 519 ואילך.
 31) מחבר הפירוש „טורי זהב“ על שלחן ערוך; השוה אוצר ישראל לאינושטין, כרך ד', עמ' 27—28.
 32) מ. עמ' 293, הערה 56; השוה ספר החיים, אמשטרדם 1703, חלק א' דף 52—66; על גורות ת"ח ות"ט מדובר שם בדף 64—66.
 33) מ. עמ' 291, הערה 43; ד. כרך א', מס. 2830 וכרך ד', עמ' 238, טור ב'.
 34) השוה אוצר ישראל לאינושטין, כרך ד', עמ' 228.

- (35) מ. עמ' 288, הערה 25; ד. כרך א', מס. 2878 וכרך ד', עמ' 239, טור א'.
- (36) ג. שם, הערה 24; השוה דובוב, דברי ימי עם עולם, כרך ז', עמ' 25.
- (37) מ. שם, הערה 26; ד. כרך א', מס. 2713.
- (38) מ. עמ' 289, הערה 35; ד. כרך א', מס. 4268 וכרך ד', עמ' 250, טור א'.
- (39) השוה למעלה הערה 21.
- (40) מ. שם, הערה 31; ד. כרך א', מס. 4678, כרך ג' מס. 30 וכרך ד', עמ' 253, טור ב'. על הסליחה" הזאת עיין גם למעלה עמ' 9 והערה 11.
- (41) מ. עמ' 292, הערה 50; ד. כרך א', מס. 4674 וכרך ד', עמ' 253, טור ב'.
- (42) השוה למעלה הערה 28.
- (43) מ. שם, הערה 40; ד. כרך א', מס. 4676 וכרך ד' עמ' 253, טור ב'.
- (44) מ. שם, הערה 55; ד. כרך א', מס. 5156.
- (45) משערים שהוא היה בנו של יום טוב ליפמן בן נתן הלוי הליר הנוכח למעלה (עיין מ. שם, הערה 55).
- (46) מ. עמ' 287, הערה 22; ד. כרך א', מס. 5966.
- (47) השוה למעלה הערה 31.
- (48) מ. שם, הערה 23; ד. כרך א', מס. 7094 וכרך ד', עמ' 273, טור א'.
- (49) על המוזכר ראה בריל באוצר הספרות, כרך ד', עמ' 464.
- (50) מ. עמ' 292, הערה 52; ד. כרך א', מס. 7624 וכרך ד', עמ' 277, טור א'.
- (51) השוה למעלה הערה 28.
- (52) מ. שם, הערה 53; ד. כרך א', מס. 7678 וכרך ד', עמ' 277, טור ב'.
- (53) מ. עמ' 287, הערה 22; ד. כרך ב', מס. 126.
- (54) השוה למעלה הערה 31.
- (55) מ. עמ' 286, הערה 20; ד. כרך א', מס. 3400 וכרך ד', עמ' 243, טור א'. דודסון מביא את הסליחה הזאת לפי התחלת הבית השני: "אל אלהי דלפה עיניי". הבית הראשון הוא כולקמן:

חנון ה' וצדיק ואלהינו מרחם.
נפלה נא בידך מקוה ישראל ומבטחם.
וביד אדם אל אפולה, כי זורו רשעים מרחם.
כי שאפני אנוש כל היום ילהצני לוחם.
שוב מהרון אפך ועל הרעה הנחם.

- (56) על המחבר השוה מאמרו של נחום סוקולוב ב"גן פרחים" כרך ב' (1890), עמ' 130—138; כרך ג' (1893) עמ' 50 ואילך. בפתחה לשיר כתוב: "קינה על הקדושים. הגאון הגדול אב"ד דק"ק גניון, שמו בראש החרוזה, מהור"ר חנוך נר"ו מזה בן מזה, בן הגאון הגדול החסיד מהור"ר אברהם וצ"ל. ה"ה חיבר קינה זאת על גזירות הריגת גליל אוקריינא וגליל וואלין וגליל העולם והסמוכים אליהם ומדיניות ליטא ופולין קטן בשנת ז'א"ת, אל נקמות ה' נקמתו יתן, בניגון: שומרון קול תתן".
- (57) מ. עמ' 362 למטה ואילך; ד. כרך ב', מס. 594.
- (58) שמו המלא נזכר בשירו והוא: יעקב בן מהר"ר נפתלי וצ"ל ה"ה מק"ק גניון הסמוכה לק"ק פוונא. עיין גם במ. עמ' 285, הערה 20 ועמ' 290, הערה 39.
- (59) מ. עמ' 290, הערה 36; ד. כרך ב', מס. 1680 וכרך ד', עמ' 312, טור ב'.
- (60) השוה למעלה הערה 21.
- (61) מ. עמ' 289, הערה 32; ד. כרך ב', מס. 3096 וכרך ד' עמ' 317, טור א'.
- (62) על המחבר עיין מ' שם, הערה 32 בסוף.
- (63) מ. עמ' 288, הערה 27; ד. כרך ב' מס. 3422.
- (64) השוה למעלה הערה 36.
- (65) מ. עמ' 291, הערה 48; ד. כרך ב' מס. 4209.
- (66) השוה למעלה הערה 28.
- (67) מ. עמ' 288, הערה 30; חסר אצל ד. השוה להלן נספח ב'.
- (68) מ. עמ' 286—295 בהערה 15; השוה אליהו טשויקובר באשכול, אנציקלופדיה ישראלית, כרך ראשון, עמ' 1039, שורה 27.
- (69) מ. עמ' 289, הערה 31; ד. כרך ג', מס. 431.
- (70) מ. עמ' 292, הערה 51; ד. כרך ג', מס. 278.
- (71) השוה הערה 28.

(72) מ. עמ' 290, הערה 38; השוה למעלה הערה 22. קינה אחרת בידיש ראה בספרו של מ. ווינרייך, בילדער פון דער יידישער ליטעראטור געשיכטע, ווילנע 1928, עמ' 200: „א יידיש קלאגליד פון 1648“. הסופר ד"ר יעקב שאצקי פרסם בקובץ: „גורות ת"ח" ווילנע 1938, עמ' 107—110: „צוויי היסטארישע לידער פון גורות ת"ח“. השיר הראשון מתאר מאורע שארע בעיר נמירוב, והשיר השני שמו הוא: „דאס ליד וועגן דער שחיטה אין באר“. עיין שם הערותיו של שאצקי.

(73) מחבר הקינה הזאת היה המגיה של הספר: „צוק העתים“ שנדפס בסלוגיקי בשנת 1651—1652 אצל אברהם האגר. על המדפיס הזה עיין בספרו של ד"ר עמנואל: Histoire des Israelites de Salonique, כרך א' עמ' 242, הערה 134. השוה גם למעלה הערה. 3.

(74) מ. עמ' 291, הערה 45; ד. כרך ג', מס. 346.

(75) השוה למעלה הערה 26.

(76) מ. עמ' 290, הערה 40; השוה גם גורלנד, לקורות הגורות על ישראל, חוברת ד', עמ' 37, הערה 42.

(77) מ. עמ' 290, הערה 41; ד. כרך ג' מס. 1656.

(78) מ. עמ' 288, הערה 28; ד. כרך ג', מס. 2.

(79) השוה למעלה הערה 36.

(ה) נספחים

(80) התפלה הזאת מצאתי בפונקס הקהלה פרוישטאדט בגליל הגבול (Grenzmark) בגרמניה. המקום הוא קרוב לעיר ליסא במחוז פוונא. תוכן התפלה דומה ברובו לתפלתו של שבתי שפטיל הורביץ (עיין למעלה ברשימת התפלות מס. 11), אולם הטקסט שונה בהרבה מזה שנמצא אצל ברנפלד, ספר הדמעות, כרך ג', עמ' 163—164 ומוזה של ל. לויין בספרו תולדות היהודים בליסא (גרמנית) עמ' 356.

(81) עיין למעלה ברשימת הסליחות מס. 1 ובהערה 29, מס. 23 ובהערה 67. הקינה הזאת הופיעה, כנראה, רק פעם אחת בדפוס ב„סליחות“ שיצאו לאור בדיהרנפורט בשנת 1772 (דף 6—8). על שער החוברת כתוב: „...וגם לרבות איזה קינות חדשות, אשר עדיין לא נדפסו“.

את שמו רושם המחבר לפי ה„חתום בראשי החרוזות“ כדלקמן: נאם הקטן יצחק בן לאא"מ הר"ר אברהם משה ישראל ולה"ה חוק ואמץ“. החוברת היא יקרת המציאות ולא נרשמה, לפי מיטב ידיעותי, בשום רשימת ספרים ונעלמה גם מעיני חוקר הפיוטים המפורסם פרופ' ישראל דודסון ז"ל. הקינה מודפסת כאן ככתבה (בלי הניקוד המשובש) וכלשונה ללא שינויים. — החוברת נמצאת כעת בספריית שוקן בירושלים.

(א81) ברביעי לחודש סיון, בשנת 1648 לספירה הרגילה.

(א81) ניפור = דניפר.

(א81) השוה ירמיה יט, 3.

(82) כנראה: Pawolocz בפולנית. עיין י. שאצקי במקום הנ"ל (בה) ערה 2א), עמ' 152. לכל השמות הנזכרים בקינה עיין ב„מפת יון מצולה“ של י. היילפרין בספר „יון-מצולה“, הוצ' הקיבוץ המאוחד עמ' 18—19.

(83) עיין שאצקי, שם. כנראה שיש כאן שגיאת דפוס, כי שני המקומות הללו נזכרים אחד ע"י השני גם ב„יון מצולה“ וגם ב„מגלת עיפה“ של הש"ך. לדעת כהנא בספרו, ספרות ההיסטוריה הישראלית כרך ב/, עמ' 323, הכונה במגלת עיפה למקום: Pohreblecz, ולדעת ווינר בתרגומו הגרמני של מגלת עיפה בסוף תרגומו של הספר „שבט יהודה“ (עמ' 275) שם המקום הוא: Parbisch.

(84) ראה שאצקי, שם עמ' 134: „הומלע“. השוה ווינר בתרגומו הנ"ל עמ' 272 וכהנא שם, עמ' 322, הערה 5. חשובה בענין זה הערתו של גורלנד בספרו לקורות הגורות על ישראל, חוברת ד', עמ' 33—34 (לא הזכירו שאצקי במקום הנ"ל). מהערת גורלנד יוצא שווינר וכהנא טעו.

(א84) השוה דברים לב, 31.

(85) ראה שאצקי, שם, עמ' 140—141.

(א85) במקור: „המסיתים“, בלתי מובן, אולי יש לקרא: הניסתים, לפי הברייתא בסנהדרין סא, ע"ב: אחד יחיד הניסת ואחד רבים הניסתים.

(א85) השוה ישעיה י"ט, 9 ובאורי רש"י ורד"ק שם.

(86) ראה שאצקי, שם, עמ' 133. השוה גם גורלנד, שם, עמ' 35, הערה 2 (לא הזכירו שאצקי במקום הנ"ל) וכהנא, שם, עמ' 323, הערה 20.

- 87) ראה שאצקי, שם, עמ' 128; Ostrog; השוה גם גורלנו, שם, עמ' 36, הערה 32.
- 88) השוה חבקוק ג', 16.
- 88) כפי הנראה יש כאן טעות דפוס במקום: וולאדוי, ראה למקום הזה שאצקי, שם עמ' 135 והשוה גם גורלנו, שם עמ' 35 הערה 22. לדעת ווינר (שם, עמ' 276) וכהנא (שם, עמ' 323, הערה 19) הכונה למקום: Wladoi.
- 89) כנראה שיש כאן טעות דפוס במקום: בגליל חעלם או חעלמא, על העיר הזאת השוה שאצקי, שם. עמ' 139 ועמ' 133 בשם "גארי". התיקון הזה מתקבל על הדעת, אם השערתו של שאצקי נכונה, שהשם גארי=חעלם=כעלם, כי בבית הבא מוזכר המחבר את המקום הזה.
- 90) מכאן יוצא שבבית הקודם הוא מוזכר את הגליל חעלם ואחר כך את העיר עצמה ולתפארת המליצה הוא משתמש כאן בשמה השני. למקום גרא השוה שאצקי, שם, עמ' 133.
- 90) כאן חסר, כנראה, חלק של השורה, המסיימת את הבית בחרוז המתאים לחרוז החזור.
91. השוה תהלים קמ"א, ו'.
- 92) השוה סוטה מו, ע"א וחולין צב, ע"א.
- 93) השוה אבות פג, משנה יב ופירוש ר"ע מברטנורה שם.
- 94) השוה ברכות כו, ע"ב ובאור רש"י שם. .
- 95) השוה ישעיה מב, 13.
- 96) ראה מקואות פרק ז', משנה א': "והטיט הנרוק"; לפי באורו של ר"ע מברטנורה שם זהו: "טיט רך וריק שנועשה כמו רוק".
- 97) ישעיה מ, 15.
- 98) השוה מדרש תהלים לפרק ט', פסוק י"ג: "הקב"ה מוציא פורפוריא שלו ודן אותם".
- 99) השוה תהלים ת, 3.
- 100) השוה איוב כט, 19.